

Türkiye Türkçesi Ağızlarında “Toykur-” Fiili

The Verb “Toykur-” in Turkish Dialects

Ferdi Güzel

Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı, Bayburt/Türkiye

e-posta guzelferdi@hotmail.com

orcid 0000-0002-5601-5661

doi 10.54316/dilarastirmalari.1706467

Atıf

Citation

Güzel, Ferdi (2025).

Türkiye Türkçesi

Ağızlarında toykur- Fiili.

Dil Araştırmaları, 37: 85-

96.

Başvuru

Submitted

26.05.2025

Revizyon

Revised

24.06.2025

Kabul

Accepted

07.11.2025

Çevrimiçi Yayın

Published Online

12.05.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Türkiye Türkçesinin Batı grubu ağızlarında çeşitli değişke ve türevleri ile varlığını sürdüren *toykur-* fiili tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez 19. yüzyılın sonunda kaydedilmiştir. Bu fiil Anadolu ağızlarında “1. Köpek, tavşan vb. hayvanlar oturmak. 2. Ürkerek kulak kabartmak. 3. Şımarıklık etmek. 4. Kafa tutmak. 5. Yaslanmak, kaykılmak. 6. Vücudu dik tutarak biraz arkaya doğru bükmek.” anlamlarını taşımaktadır. Fiilin *toykar-* ve *toykul-* değişkeleri ve *toykurt-* türevinin de benzer anlamları vardır. Fiilin türevlerinden biri olan *toykuru* “düz, dosdoğru”, müstakil olarak sadece Kastamonu ağızında tespit edilmiştir. *Toykuru* ve değişkelerinin diğer yerlerde sadece “aykırı” ve değişkeleri ile kurulan bir ikileme içinde varlığını koruduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki mevcut verilere göre *toykur-* fiilinin yapısı hakkında kesin bir hükme varmak güçtür. Ses ve anlam yakınlığı dikkate alındığında kelimenin doğru ve doğrul- kelimelerinin kökü olan *tog-* veya *tur-* fiilinin türevi olan *turkur-* “kaldırmak, doğrultmak” ile bağlantılı olduğunu düşünmek mümkündür. Anadolu Ağızlarında “doğrulamak, dik bir konuma gelmek” anlamını taşıyan başka fiillerin de *toykur-* ile benzer anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. “Doğrulamak, dik bir konuma gelmek” anlamını taşıyan başka kelimelerin de *toykur-* gibi “kibirlenmek, gururlanmak, somurtmak” vb. anlamları vardır.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, Türkiye Türkçesi ağızları, *toykur-*, *aykırı doykuru*, doğru.

ABSTRACT

The verb *toykur-*, which exists in the Western group dialects of Turkey Turkish with various variants and derivatives, was first recorded at the end of the 19th century. In Anatolian dialects, the

verb *toykur-* means “1. Dog, rabbit, etc. animals sit. 2. To prick up one's ears in fear. 3. To be spoiled. 4. to oppose, to challenge. 5. To lean, lean back. 6. To hold the body upright and bend it slightly backwards.” The *toykar-* and *toykul-* variants of the verb and the *toykurt-* derivative have similar meanings. Variants of the *toykuru* derivative of the verb were detected only in the Kastamonu dialect. In other places, *toykuru* and its variants exist only in a doubling formed with “*aykırı*”. According to the available data in Turkish dialects, it is difficult to reach a definitive conclusion about the structure of the verb *toykur-*. When the sound and meaning closeness are taken into account, it is possible to think that the word is connected with *tog-*, the root of the words *doğru* and *doğrul-*, or *turkur-* “to lift, to right”, a derivative of the verb *tur-*. In Anatolian Dialects, it is seen that other verbs meaning “to straighten up, to come to an upright position” have a similar semantic field to *toykur-*. Other words meaning “to straighten up, to come to an upright position” have the same meanings as *toykur-*, such as “to be arrogant, to be proud, to sulk”.

Keywords: Etymology, Turkish dialects, *toykur-*, *aykırı doykuru*, *doğru*.

EXTENDED ABSTRACT

There are many words in the dialects of Turkey Turkish that are not attested in historical and contemporary dialects or whose original forms and connections have been forgotten. The verb *toykur-*, used the Western group of Turkey Turkish, especially in the Western Anatolian dialects is one such word. No academic study has been conducted on the regional word *toykur-* to date, and this verb has not been included in etymological studies.

First recorded at the end of the 19th century, the verb *toykur-* has been documented in the provinces of Aydın, Balıkesir, Denizli, İzmir, Manisa, and Muğla with the following meanings: 1. To sit down, used especially for animals such as dogs or rabbits. 2. To perk up the ears in fear. 3. To act spoiled or mischievous. 4. To defy or challenge. 5. To lean back or recline. 6. To bend the upper body backward while keeping it upright.

The variants *toykar-* and *toykul-* of the verb, as well as the derivative *toykurt-*, have similar meanings to *toykur-*. The derived form *toykuru*, which emerged through the coalescence of the gerund affix, appears in many regional variants in Anatolian dialects. Among these, *doğkuru* and *dovkuru*, recorded in Kastamonu, mean “straight, upright.” In other regions, this derivative, along with the form *aykırı* (< *arkuru*) “diagonal, slanted, skewed”, is found as the second element in hendiadys. This hendiadys is attested in the provinces of Kastamonu, Çorum, Aydın, İzmir, Uşak, Balıkesir, Denizli, Kütahya, Manisa, Muğla, Kırklareli, Antalya, Şanlıurfa, Kilis, and Yozgat. The most common form of the hendiadys, *aykırı doykuru*, carries the following meanings: 1. Crooked, haphazard, disorderly. 2. Land or vineyards plowed crisscross in all directions. 3. False, misleading, twisted, baseless. The variants of this hendiadys recorded in the Derleme Sözlüğü such as *avkuru doğkuru*, *aygırı toyguru*, *aygırı toygoru*, *aykırı toykura*, and *ayhırı doyhuru* bear similar meanings.

From variants such as *doğkuru*, *dovkuru*, and *doykuru* encountered in Anatolian dialects, it is understood that the verb *toykur-* developed through the sound changes /ğ/ > /v/ > /y/, thus evolving as *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-*. In the verb *toykur-*, no voicing occurred in the initial consonant, preserving the archaic form. However, its derivative *toykuru* appears in dialects both with the voiceless /t/ and the voiced /d/, with the latter being more widespread.

Different interpretations are possible regarding the etymology and structure of the word. Based on current evidence, *toykur-* may derive from two possible roots. The word could be

related either to *togru* (> *doğru*) “upright” due to phonetic similarity and the shared core meaning of “rising, straightening, standing up,” or with *turkur-*, which is a derivative of the verb *tur-* (> *dur-*). It is noteworthy that both words, which are likely to be related to the verb *toykur*, are fundamentally in opposition to *aykırı* (< *arkuru*) and belong to the conceptual field of “height, length, straightness, uprightness.”

Due to the closeness of sound and meaning, it is possible to establish a connection between *toykur-* and *doğru* (< *tog-ur-u*), which means “the opposite of crooked and distorted, the direction of which does not change from one end to the other”. It is possible that the verb *toykur-* is derived from *torgu*, the metathetic form of *togru*, with the suffix +(A)r-: *torgu+r-* > *torkur-* > *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-*? This metathetic form is attested in both historical and modern Turkic dialects. Supporting this view is the word *tostorğun* (“absolutely straight”) found in the 16th-century Arabic-Turkish dictionary *Bâbüsü'l-Vâsit*, translated by Merkezzâde Ahmed Efendi.

The hendiadys *aykırı doykuru* built with the *toykuru* derivative in Anatolian dialects conveys the same meaning as Old Turkic *arkuru turkuru* “crosswise, in all directions” and structurally and phonetically resembles it. There is no doubt that the first component of the hendiadys in Anatolian dialects is a variant of Old Turkic *arkuru*. The second component may also be a variant of *turkuru* (“lengthwise, longitudinally”). It is plausible that the verb *toykur-* evolved from the form *turkur-*, which remains structurally obscure, through vowel expansion and a series of phonetic changes: *turkur-* > *torkur-* > *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-*.

The words *togru* and *turkur-*, which are thought to be related to the verb *toykur-*, both have the conceptual field of “length, straightness, uprightness.” and that the hypothesized sound change pathways from *togru* to *toykur-* and from *turkur-* to *toykur-* share significant commonalities (i.e., /r/ > /ğ/ > /v/ > /y/), makes it difficult to reach a definitive conclusion.

Based on the available information, it is difficult to reach a definitive conclusion about the structure of the verb *toykur-*. However, considering the existence of the Old Turkic hendiadys *arkuru turkuru*, the possibility that the word is connected to the verb *turkur-* appears to be stronger.

0. Giriş

Türkiye Türkçesi ağızlarında tarihî ve çağdaş lehçelerde tanıklanmamış veya asıl biçimiyle bağı unutulmuş olan birçok kelime bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinin Batı grubu ağızlarında özellikle Batı Anadolu ağızlarında kullanılan *toykur-* fiili bu tür kelimelerdendir.

Bölgesel bir kelime olan *toykur-* hakkında bugüne kadar akademik bir çalışma yapılmamış, etimolojik çalışmalarda bu fiile yer verilmemiştir.

Bu çalışmada önce *toykur-* fiilinin değişkeleri, türevleri, anlamları ve kullanıldığı yerler hakkında *Derleme Sözlüğü* başta olmak üzere ağız çalışmalarının taranmasıyla toplanan bilgiler verilmiş, sonra fiilin yapısı hakkında yorum ve değerlendirme yapılmıştır.

1. Türkiye Türkçesi Ağızlarında *Toykur-* ve Değişkeleri

Sadece Anadolu ağızlarında görülen *toykur-* fiili tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez 19. yüzyılın sonunda kaydedilmiştir. Fiilin varlığını haber veren ilk kişi Halit Ziya Uşaklıgil'dir. Uşaklıgil, İzmir'de çıkan *Hizmet* gazetesindeki *Lugat-i Ebüzziyâ* üzerine bir değerlendirme yazısında *toykur-* fiilini aslen Türkçe olup

yazı ve edebiyat diline girmemiş mahallî bir kelime olarak gösterir (Huyugüzel 1986: 236).

Anadolu ağızlarında *toykur-* fiili, Aydın, Balıkesir, Denizli, İzmir, Manisa ve Muğla illerinde şu anlamlar ile tespit edilmiştir: 1. Köpek, tavşan vb. hayvanlar oturmak: *Koca bir domuz yol üstünde toykurmuş bana bakıyor*. 2. Ürkerek kulak kabartmak. 3. Şımarıklık etmek. 4. Kafa tutmak. 5. Yaslanmak, kaykılmak. 6. Vücudu dik tutarak biraz arkaya doğru bükmek (DS: 3975a).

Fiilin *toykar-* değişkesi Aydın'da "ürkerek kulak kabartmak" (Uyguç 2006: 309), Konya'da "dikilip durmak" (Ayva 2003: 54) anlamlarıyla kaydedilmiştir. Denizli'de *toykul-* değişkesi "kendine güvenir şekilde oturmak" anlamını taşımaktadır (Büke 2020: 138).

Fiilin değişkelerinin taşıdığı anlamlar ve derleme yerleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1. *toykur-* fiili ve değişkeleri

Kelimenin Değişkeleri	Anlamı ve Derlendiği Yer
<i>toykurmak</i>	1. Köpek, tavşan vb. hayvanlar oturmak. (<i>Manisa</i>) 2. Ürkerek kulak kabartmak. (<i>Aydın, İzmir, Manisa, Muğla</i>) 3. Şımarıklık etmek. (<i>Balıkesir</i>) 4. Kafa tutmak. (<i>Denizli, Muğla</i>) 5. Yaslanmak, kaykılmak. (<i>Muğla</i>) 6. Vücudu dik tutarak biraz arkaya doğru bükmek. (<i>Denizli</i>)
<i>toykarmak</i>	1. Ürkerek kulak kabartmak. (<i>Aydın</i>) 2. Dikilip durmak. (<i>Konya</i>)
<i>toykulmak</i>	Kendine güvenir şekilde oturmak. (<i>Denizli</i>)

2. Türkiye Türkçesi Ağızlarında *Toykur-* Fiilinin Türevleri

Fiilin Denizli ve İzmir'de kayıt altına alınmış olan *toykurt-* türevi *toykur-* ile benzer anlamlar taşır (DS: 3975b, Koşay ve Işırtman 1932: 390a, Pehlivan 2020: 380). Fiildeki -(X)t- ettirgenlik eki pekiştirme, genişletme işlevi taşımaktadır.

Anadolu ağızlarında fiilin zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile ortaya çıkmış olan *toykuru* türevinin kelime başında /t/ > /d/ ve kelime içinde çeşitli ses değişimleri ile birçok değişkesi bulunmaktadır. Bu değişkelerden *doğkuru*, "doğru olarak, düz" anlamı ve "*Adımlarken doğkuru git de yanlış olmasın.*" tanık cümlesi ile Kastamonu'dan derlenmiştir (DS: 1536b). Kastamonu'da fiilin *dovkuru* değişkesi de aynı anlam ile kayıt altına alınmıştır (DS: 1536b).

DS'ye ve taranan diğer ağız çalışmalarına göre türevin müstakil kelime olarak sadece Kastamonu'da kullanıldığı belirlenmiştir, diğer yerlerde bu türev, *aykırı* "çapraz, ters, eğik" (< ET *arkuru*, Clauson 1972: 219a) ve değişkeleri ile kurulan ikilemenin ikinci unsuru olarak görülmektedir. İkileme Kastamonu, Çorum,

Aydın, İzmir, Uşak, Balıkesir, Denizli, Kütahya, Manisa, Muğla, Kırklareli, Antalya, Şanlıurfa, Kilis ve Yozgat illerinde kayda geçmiştir.

İkilemenin en yaygın biçimi olan *aykırı doykuru* şu anlamları taşır: 1. Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. 2. Tarla ve bağların enine boyuna sürülmüş durumu. 3. Yalan dolan, yalan yanlış, dolambaçlı, yersiz ve asılsız: *İş o kerteye geldikten sonra elin aykırı doykuru konuşması havaylan poyraz.* (DS: 422b, DS: 423a, Gösterir 2022: 121).

İkilemenin DS’de yer alan *avkuru doğkuru*, *aygırı toyguru*, *aygırı toyoru*, *aykırı toykura*, *ayhırı doyhuru* değişkeleri de benzer anlamlara sahiptir (DS: 387b, DS: 414a, DS: 422a, DS: 422b, DS: 415b). DS’de ikilemenin Kilis’te *aykırı doykuru* şeklinde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır fakat Necip Asım’ın *Keleti Szemle*’deki Kilis ağzı üzerine olan yazısında ikileme *aykırı doykırı* biçiminde gösterilmiştir (Balkanoğlu 1902: 264). Manisa’dan derlenmiş olan *aykın toykun* (DS: 422a) biçimi yüksek ihtimalle *aykırı toykırı* yerine bir okuma veya basım hatasıdır.¹ Kırklareli’nden derlenen bir değişkede bölgenin ağız özelliklerine uygun olarak kelimenin ilk ünlüsünün dar olduğu görülmektedir: *aykırı duyukuru* “eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz: *Adamın hasta olduğunu aykırı duyukuru yürüyüşünden anladım.*” (Akyalçın 2007: 101).

Toykuru ve türevlerinin anlamları, ilgili kaynaklarda geçtiği biçimiyle aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 2. *toykur-* fiilinin türevleri

Kelimenin Değişkeleri	Anlamı ve Derlendiği Yer
<i>toykurtmak</i>	1. Mütekebbirane bir vaziyet almak, hiddetli hareket etmek. (<i>Denizli</i>) 2. Kendini beğenmek. (<i>Denizli</i>) 3. Surat asmak. (<i>İzmir</i>)
<i>doğkuru</i>	Doğru olarak, düz. (<i>Kastamonu</i>)
<i>dovkuru</i>	Doğru olarak, düz. (<i>Kastamonu</i>)
<i>avkuru doğkuru gitmek</i>	Zikzaklı gitmek. (<i>Kastamonu</i>)
<i>aygırı toyguru</i>	İstikameti olmayan, yönsüz. (<i>Muğla</i>)
<i>aygırı toyoru</i>	İstikameti olmayan, yönsüz. (<i>Muğla</i>)
<i>aykırı doykuru</i>	1. Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. (<i>Uşak, Denizli, Kütahya, Muğla</i>) 2. Tarla ve bağların enine boyuna sürülmüş durumu. (<i>Şanlıurfa, Kilis, Muğla</i>) 3. Yalan dolan, yalan yanlış, dolambaçlı, yersiz ve asılsız. (<i>Antalya, Denizli, Çorum</i>)
<i>aykırı doykırı</i>	Tarla ve bağların enine boyuna sürülmüş durumu. (<i>Kilis</i>)
<i>ayhırı doyhuru</i>	Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. (<i>Yozgat</i>)
<i>aykırı duyukuru</i>	Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. (<i>Kırklareli</i>)
<i>aykın toykun</i>	Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. (<i>Manisa</i>)
<i>aykırı toykura</i>	Eğri büğrü, gelişigüzel, düzensiz. (<i>Denizli</i>)

¹ DS’deki bu tür hatalar için bk. Eren, 2010.

3. *Toykur-* ve Yapısı Üzerine Düşünceler

Toykur-, “kalkmak, doğrulmak, dikilmek” temel anlamlarına sahiptir. Fiilin ve türevlerinin Anadolu ağızlarında tespit edilen diğer anlamları bu anlamdan gelişen mecaz anlamlardır. “Doğrulmak, dik bir konuma gelmek” anlamını taşıyan başka fiillerin de *toykur-* gibi “kibirlenmek, gururlanmak, somurtmak” vb. anlamları vardır: bk. TT (ağız) *çöğel-* / *çövel-* “1. otururken bir şeye dikkatli bakmak için doğrulmak, kafasını kaldırıp bakmak. 2. yılan, çöreklenip başını kaldırarak karşındakine atılacak duruma gelmek” (DS: 1278b), *çöyel-* “köpek arka ayağı üzerine oturmak” (DS: 1299a), krş. *çöğel-* “gururlanmak” (DS: 1279a), *çövert-* “kibirlenmek” (DS: 1298a); bk. TT (ağız) *dinel-*, *diğel-*, *dikel-* *diñel-*, *diyel-* “ayakta durmak, ayağa kalkmak, dik durmak” (DS: 1501a), krş. *dikel-*, *diğel-*, *dinel-*, *diñel-* “karşı gelmek, kafa tutmak, dayatmak, dikleşmek” (DS: 1485b), *dinelek*, *diñelek* “ukala, kendini beğenmiş (kimse)” (DS: 1501a); bk. TT (ağız) *kamutmak* “at üzerinde dik oturmak” (DS: 2615b), krş. *kamutmak* “1. üzüntüden büzülüp durmak, somurtmak. 2. gururlanmak, kendini beğenmek, kırtmak” (DS: 2615b).²

Fiilin *toykuru* türevi ile kurulmuş olan *aykırı doykuru* ikilemesi “enine boyuna” temel anlamına ve bu anlamdan gelişen çeşitli yan anlamlara sahiptir. İkilemenin ikinci unsuru tek başına kullanıldığında, *aykırı* “eğri, eğik, çapraz” kelimesinin karşıtı olarak “düz, dosdoğru” anlamını taşır. Ayrıca “enine boyuna” temel anlamına göre *arkuru*, “en, genişlik”; *toykuru* “boy, uzunluk” kavramlarını işaretler. Çağdaş Türk lehçelerinde *arkuru* ile kurulmuş ikinci unsuru *boy* olan şu veriler de *toykuru*’nun “boy, uzunluk” anlamının bulunduğunu doğrulamaktadır: krş. Bşk. *arkırı-buy* “çaprazlamasına, çapraz şekilde, çapraz olarak uzanan” (Özşahin 2017: 38a), Tat. *arkılı buy* “enine boyuna” (Öner 2009: 34a).

Toykuru türevinin Anadolu ağızlarında karşılaşılan *doğkuru*, *dovkuru*, *doykuru* gibi değişkelerine göre *toykur-* fiilinin /ğ/ > /v/ > /y/ değişimi ile *toğkur-* > *toykur-* şeklinde geliştiği anlaşılmaktadır. *Toykur-* fiilinde kelime başında ötümlüleşme meydana gelmemiş, arkaik biçim korunmuştur. Fakat fiilin *toykuru* türevi, hem /t/’li hem de ötümlüleşmiş /d/’li biçimleriyle Anadolu ağızlarında yaşamaktadır. İlk sesi ötümlü olan değişkeler daha yaygındır.

Fiilin türevleri de dikkate alındığında kelimenin kökeni ve yapısı hakkında farklı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Mevcut verilere göre *toykur-*, iki farklı kaynağa bağlanabilir. Kelime, ses benzerliğine ve “kalkmak, doğrulmak, dikilmek” temel anlamına göre *togru* (> *doğru*) kelimesiyle veya *tur-* (> *dur-*) fiilinin *turkur-* türeviyle ilgili olabilir. *Toykur-* fiili ile bağlantılı olması muhtemel

² TT ağızlarında *doğruk* değişkesi de görülen *doruk* “zirve” (bk. Eren 1999: 121a), *toykur-* ve benzer anlam alanına sahip kelimeler ile karşılaştırılmalıdır: bk. TT (ağız) *doruk* “tepe, en yüksek, yer uç” (DS: 1564b), krş. TT (ağız) *doruk* “kibirli; kabadayı; bir işe başlayıp başaramayan” (DS: 1565b), *doruh* “çok sert” (DS: 1565b), *dorukluk* “mağrurluk” (DS: 1566a), *doruk üste git-* “dağda düze gitmek” (DS: 4487b), *doruklayın* “yukardan beri anlamında kullanılır: *Gelen kıızı doruklayın görünce dizimin bağı çözüldü.*” (DS: 1566a), krş. Mo. *toruy-* “çıkmaq, yükselmek, taşkınlaşmak, baş kaldırmak, azıtmak” (Lessing 2003: 1277).

iki kelimenin de temelde *aykırı* (< *arkuru*) ile karşıt bir ilişki içinde bulunması, “boy, uzunluk, doğruluk, diklik” kavram alanına sahip olması dikkat çekmektedir.

3.1. toykur- < *togru+r-

Ses ve anlam yakınlığı dolayısıyla *toykur-* ile “bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen, eğri ve çarpık karşıtı” (TS: 690a) anlamını taşıyan *doğru*³ (< ET *togur-u*, Clauson 1972: 473a) arasında bağlantı kurmak mümkündür.

Doğru ve türevlerinin “kalkmak, doğrulmak, dik bir duruma gelmek” anlam alanıyla ilgili bazı örnekleri Türk dilinde kaydedilmiştir: TTT *doğru eyle-* “doğrultmak” (TarS: 1195), KKalp. *tuvra* “düz, dik, doğru” (Uygur 2019: 607b), Tuv. *dortbulun*⁴ “dikdörtgen” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 35a), YUyg. *toğribulun* “dikköşe” (Necip 1995: 416a), TT (ağız) *doğrılan-* “doğrulmak, oturuşunu düzeltmek” (Ertekinoglu 2017: 258). Ayrıca *doğru* kelimesinin Codex Comenicus’taki kullanımına dikkat etmek faydalı olacaktır: *Tuvra mu arkırı mu?* (81a/5b, Argunşah ve Güner 2015: 315). Burada *tuvra* (< *togur-a*) “doğru, eğri olmayan” kelimesi, *toykuru* gibi, *arkuru*’nun zıddı olarak kullanılmıştır.⁵

Doğru ile aynı tabandan türeyen *doğrul-* (< *tog-ur-ul-*)⁶, tıpkı *toykur-* gibi “oturan veya yatan bir kimse toparlanmak, dik bir duruma gelmek” (TS: 691b) anlamını taşımaktadır.

Bu bilgilere göre *toykur-* fiili, *togru* kelimesinin göçüşmeli biçimi olan *torgu*’dan +(A)r- eki (Erdal 1991: 499) ile türemiş olabilir: *torgu+r-* > *torkur-*⁷ > *toykur-*? Yapı için krş. ET *arkur-* < *arku+r-* (Arat 1991: 425, Clauson 1972: 219a). Kelimenin göçüşmeli biçimi ET’de ve TTT’de mevcuttur: EUyg. *torgu* (Nadelyayev vd. 2016: 613a, Wilkens 2021: 733b), TTT *torğu* (TarS: 1220).

Bu görüşü destekleyecek bir kelime TTT’de kaydedilmiştir. 16. yüzyılda Merkezzâde Ahmed⁸ Efendi tarafından tercüme edilen *Bâbüsü’l-Vâsıt* adlı Arapça-Türkçe sözlükte bir kez geçer: *tostorğuri*⁹ “dosdoğru” (TarS: 3831). Kelimedeki pekiştirme hecesi olan *tos* çıkarılınca geriye *torguri* kalır. Bu

³ Çağdaş lehçelerdeki değişimleri için bk. Räsänen 1969: 484a, Sevortyan 1980: 250.

⁴ ET *togru* kelimesi ile ilişkili olduğu anlaşılan Tuv. *dort* “doğru, düz, boyunca” kelimesinin etimolojisi için bk. Tatarintsev 2002: 208-209.

⁵ Bu durum çeşitli anlam farklarıyla çağdaş Türk lehçelerinde de söz konusudur. Bazı lehçelerde *doğru*’nun değişimleri anlam değişimine uğramıştır, bu değişimler *arkuru* ile aynı veya yakın anlamda kullanılmaktadır (Räsänen 1969: 483b, Sevortyan 1980: 250).

⁶ *doğru* ve *doğrul-* kelimelerinin tabanı olan *togur-* için bk. Clauson 1972: 472a, Sevortyan 1980: 251, Erdal 1991: 723. Kelimenin kökü olan *tog-* “dümdüz geçmek, boyunca geçmek, doğrulmak, yönelmek” fiili sadece Orhun Türkçesinde kaydedilmiştir. Orhun yazıtlarında zarf-fiil ekli *toga* “dümdüz geçerek, boyunca geçerek” biçimi yer alır (KT D 35, 37, BK D 27, Tekin 2008: 34, 60).

⁷ *Drevnetyurkskiy Slovar*’da kelimenin *torku* değişkesi de kayıtlıdır. Fakat çalışmada alıntı yapılan kaynak eser gösterilmemiştir (Nadelyayev vd. 2016: 613a).

⁸ Tarama Sözlüğü’nde yazarın adı Mehmet olarak geçmektedir (TarS: XV). Bu bilgi hatalı olmalıdır (bk. Durmuş 2004, Kobya 2024).

⁹ krş. TT (ağız) *toğruğu* “dosdoğru”: Molla Nesreddin de çütü açır, doğruğu eve geliller (Caferoğlu 1995: 130).

kelimenin *togrurı*'nın göçüşmeli biçimi olduğu açıktır. Bu veriye göre kelimenin *torgur-* fiilinden zarf-fiil eki ile *torgur-u* biçiminde türediği ihtiyatla söylenebilir.¹⁰

Türkiye Türkçesi ağızlarında *dorğu/ dorği* (Caferoğlu 1995: 243, Gemalmaz 1995: 82) biçimi Doğu grubu ağızlarında bulunmasına rağmen *toykur-* fiilinin yaşadığı Batı grubu ağızlarında bu biçime pek tesadüf edilmez. Bu ağızlarda /r/ sesinin erimesi ile ortaya çıkan *dōru* biçimi yaygındır (Korkmaz, 1994: 108b). Bu sebeple göçüşmenin /r/ sesinin erime sürecine girmediği bir dönemde gerçekleşmiş olması gerekir. *Bâbüsü'l-Vâsıt'ta* kaydedilen bu örnek, göçüşmenin yüzyıllar önce meydana geldiğini göstermesi açısından büyük önem taşır.

torgu+r- > *torkur-* > *toykur-* gelişiminde /g/ > /k/ değişimi için bk. ET *turgur-* “kaldırmak, doğrultmak, dikleştirmek” (Clauson 1972: 541a), TTT *turkur-* aa. (TarS: 1260). /r/ > /y/ değişimi için krş. ET *arkuru* “çapraz” (Clauson 1972: 219a), TT *aykırı* aa. (TS: 206a). Burada *toykuru*'nun Anadolu ağızlarındaki *doğkuru*, *dovkuru*, *doykuru* değişkelerini dikkate alarak doğrudan bir /r/ > /y/ değişimi yerine kademeli bir /r/ > /ğ/ > /v/ > /y/ değişimi düşünmek ve buna göre fiilin gelişimini *torgu+r-* > *torkur-* > *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-* şeklinde ele almak daha mantıklıdır. /r/ > /ğ/ > /v/ > /y/ değişimi için bk. TTT *derşür-* “toplamak, derlemek, bir araya getirmek” (TarS: 1117), krş. TTT *değşür-*, *devşir-* aa. (TarS: 1117), TT (ağız) *deyşir-* aa. (DS: 1448a); bk. ET *arkuru* “çapraz” (Clauson 1972: 219a), krş. TT (ağız) *avkuru*, *aykırı* aa. (DS: 387b, 424a), TT *aykırı* aa. (TS: 206a).

3.2. *toykur-* < *turkur-*

Kelimenin *toykuru* türevi yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu ağızlarında *aykırı* ile kurulan bir ikilemenin ikinci unsuru olarak görülmektedir: *aykırı doykuru*, *aykırı doyhuru*, *aykırı doyguru*. Eski Türkçedeki *arkuru turkuru* “çapraz, enine boyuna” (Wilkens 2021: 64a) ile aynı anlamı taşıyan bu ikileme ses ve yapı olarak da *arkuru turkuru*'ya benzemektedir. Anadolu ağızlarındaki bu ikilemenin ilk unsurunun ET *arkuru*'nun bir değişkesi olduğuna dair şüphe yoktur. İkinci unsur da *turkuru* “boylamasına, uzunlamasına” (Wilkens 2021: 760b) kelimesinin bir değişkesi olabilir.

Etimolojik çalışmalarda *turkuru*, genellikle *turkur-* “boyunca yürümek, geçmek” gövdesinden +U zarf-fiil eki ile türemiş kabul edilmektedir. Bu gövde de *tur-* “ayakta durmak, kalkmak” (Clauson 1972: 529b) fiilinin bir türevi olan *turk* “boy, uzunluk” (Clauson 1972: 537b) tabanına bağlanmaktadır. Ortak bir tabana bağlanan *turkur-* fiilinin bu tabandan hangi eklerle türediği hakkında ise görüş birliği bulunmamaktadır. Kelime *turk+ar-*, *turk+gar-*, *tur-uk-ar-*, *turk+garu* gibi

¹⁰ Bazı farklı görüşler varsa da genellikle Merkezzâde Ahmed Efendi'nin memleketinin Denizli olduğu kabul edilmektedir (Durmuş, 2004: 206, Kobya 2024: 8). Ahmed Efendi'nin Arapça-Türkçe sözlüğü üzerine bir çalışma yapmış olan Kobya, yazarın bu eserinde Denizli ağızına ait birtakım özellikler bulunduğunu vurgulamaktadır (2024: 25). *Toykur-* fiili ile ilgili en fazla verinin Denizli ilinden kayda geçmiş olması bu bağlamda önemlidir.

farklı şekillerde çözümlenmiştir (Gabain 1954: 22, Clauson 1972: 542b, Hamilton 2011: 226, Räsänen 1969: 500b).¹¹

Tarihî ve çağdaş lehçelerde *turkuru* ile ilgili olan şu veriler yukarıda söylenenlerden farklı bir yapının da söz konusu olabileceğini göstermektedir: ET *turkuk* “uzunlamasına kiris” (Wilkens 2021: 760b), *arkuk turkuk* “çapraz kiris ve uzunlamasına kiris” (Wilkens 2021: 63b), Krg. *turhu* “uzunluk, boy, uzaklık”, Tuv. *durgu* “uzunluk” (Li 2004: 503). Ayrıca *toykur-* için yine *tur-* fiilinin türevi olan *turgur-* “kaldırmak, doğrultmak, dikleştirmek” (Clauson 1972: 541a) fiilini de dikkate almak gerekir. TTT’de *turgur-* fiilinin /k/’li *turkur-* değişkisi de görülmektedir (TarS: 1260).¹²

Bu verilere göre *toykur-* fiilinin, yapısı tam olarak çözülememiş olan *turkur-* biçiminden ilk ünlünün genişlemesi ve /t/ > /ğ/ > /v/ > /y/’¹³ değişimi ile *turkur-* > *torkur-* > *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-* şeklinde geliştiği düşünülebilir.

Bu çözümlenmenin önündeki en büyük engel *toykur-* fiilinde ilk ünlünün geniş olmasıdır. Fakat Anadolu ağızlarındaki şu türevlerde de *dur-* (< *tur-*) fiilinin ünlüsü genişlemiştir: *doruk-*¹⁴ “bir şey toplanmak, birikmek; takılmak, takılıp kalmak” (DS: 1566b), *toruktur-*¹⁵ “kararlaştırmak” (DS: 4470a). Ünlü genişlemesi ile ilgili bu örnekler ve Anadolu ağızlarındaki *doğkuru*, *dovkuru*, *doykuru* değişkeleri *turkur-* > *torkur-* > *toğkur-* > *tovkur-* > *toykur-* gelişiminin mümkün olduğunu göstermektedir.

Turkur- fiilinin bu şekilde gelişim göstermesi *dur-* (< *tur-*) fiilinin “kalkmak, doğrulmak” anlamının unutulmasına ve *doğru*, *doğrul-* kelimelerinin etkisine bağlanabilir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *dur-* fiilinin “kalkmak, doğrulmak” anlamı unutulduğu için kelime özellikle yakın anlamlı *doğrul-* fiilinin etkisiyle fono-semantik farklılaşmaya uğrayarak farklı bir sözlük birimi olarak ortaya çıkmış olabilir.

Giresun ağızında konuyla ilgili kayda değer bir veri bulunmaktadır: *turkur-* “sinirlenmek” (Tekin ve Cantürk 2018: 270b). Dinç, derleme yerini göstermediği kelimeyi “*Ali emmi gene turkurmuş, ortalığı yakıyor.*” cümlesiyle tanıklamıştır (2014: 459). “Kalkmak, doğrulmak” kavram alanıyla ilgili bazı kelimelerin de “öfkelenmek, sinirlenmek” vb. anlamlarının bulunduğu dikkate alınırsa¹⁶ ET

¹¹ Kelime ET’deki bazı metinlerde *turkaru* şeklinde geçmektedir. Bu sebeple bazı bilim adamları kelimeye *turkaru* biçimiyle yer vermiştir (Clauson 1972: 542a, Hamilton 2011: 226). Eski Türkçe *turkuru*/ *turkaru* hakkında detaylı bilgi için bk. Li 2004: 503, Azılı 2021: 76.

¹² Krş. Krh., Har. *turuktur-* “kaldırmak, doğrultmak, dik durmasını sağlamak” (Ünlü 2012: 765b).

¹³ Bu değişim hakkındaki açıklama için üst başlığa bakınız.

¹⁴ krş. TT (ağız) *duruk-* aa. (DS: 1607b).

¹⁵ krş. TT (ağız) *duruktur-* “karar vermek; pazarlıkta anlaşamayan iki kişiyi uyuşturmak” (DS: 1608a).

¹⁶ krş. Hak. *toğırlan-* “karşı gelmek, itiraz etmek” (Arıkoğlu 2005: 510a), Krg. *tuuralan-* “hırslanmak, hiddetlenmek” (Yudahin 1988: 766a), TT (ağız) *dikel-*, *diğel-*, *dinel-*, *diñel-* “karşı gelmek, kafa tutmak, dayatmak, dikleşmek” (DS: 1485b).

turkur- fiilinin Giresun ağzında ses değişimine uğramadan günümüze ulaştığı düşünülebilir.¹⁷

4. Sonuç

Toykur- fiili Türkiye’de sadece Batı grubu ağızlarında çeşitli değişke ve türevleri ile yaşamaktadır. Aydın, Balıkesir, Denizli, İzmir, Manisa ve Muğla’da hem *toykur-* fiilinin hem de *toykuru* türevinin değişkeleri yer almaktadır. Konya’da *toykur-* fiilinin bir değişkesi tespit edilmiştir. Kastamonu, Çorum, Kütahya, Uşak, Kırklareli, Antalya, Şanlıurfa, Kilis ve Yozgat’ta ise *toykur-* fiilinin türevi olan *toykuru*’nun değişkeleri kaydedilmiştir. Kelime ve türevlerinin kullanıldığı yerler dikkate alındığında en azından Ege bölgesinin diğer yerleşim yerlerinde ve Ege bölgesine sınırı olan bazı illerde kayda geçmemiş olsa da kelime ve türevlerinin bulunduğu, kullanıldığı düşünülebilir.

Fiilin *toykuru* türevinin değişkeleri müstakil olarak sadece Kastamonu ağzında tespit edilmiştir. *Toykuru* ve değişkelerinin diğer yerlerde sadece *aykırı* ile kurulan bir ikileme içinde varlığını koruduğu görülmektedir.

Anadolu Ağızlarında “doğrulamak, dik bir konuma gelmek” anlamını taşıyan başka fiillerin de *toykur-* ile benzer anlam alanına sahip olduğu görülmektedir. Bu fiiller *toykur-* gibi “kibirlemek, gururlanmak, somurtmak” vb. anlamlarda da kullanılmaktadır.

Ses ve anlam yakınlığı dikkate alındığında *toykur-* fiilinin *togru* (> *doğru*) tabanına dayandığı düşünülebilir. Yine ses ve anlam yakınlığına göre kelimenin *turkur-* fiilinden geliştiği de öne sürülebilir. İki kelimenin de “boy, uzunluk, doğruluk, diklik” kavramlarıyla bağlantılı olması, *togrur-* > *toykur-* ve *turkur-* > *toykur-* gelişimi için tasarlanan ses değişim basamaklarının büyük oranda ortaklık göstermesi (/t/ > /ğ/ > /v/ > /y/) kesin bir sonuca ulaşmayı güçleştirmektedir. *Toykur-* ile bağlantılı olma ihtimali olan iki kelime de benzer anlam alanına sahip olduğu için *toykur-* fiilinin oluşumunda bulaşma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

Mevcut bilgiler ışığında *toykur-* fiilinin yapısı hakkında kesin bir hükme varmak güçtür. Fakat Eski Türkçe *arkuru turkuru* ikilemesinin varlığına göre kelimenin *turkur-* fiili ile bağlantılı olma ihtimali daha yüksektir.

Kısaltmalar

aa.: aynı anlam, **BK:** Bilge Kağan yazıtı, **Bşk.:** Başkurt Türkçesi, **D:** doğu yüzü, **DS:** Derleme Sözlüğü (bk. TDK, 1963-1982), **ET:** Eski Türkçe, **Hak.:** Hakas Türkçesi, **Har.:** Harezmi Türkçesi, **KKalp.:** Karakalpak Türkçesi, **Krg.:** Kırgız Türkçesi, **Krh.:** Karahanlı Türkçesi, **KT:**

¹⁷ Fakat krş. TT (ağız) *toruk* “dik kafalı” (DS: 3970b), *doruk* “kabadayı” (DS: 1565b), *doruh* “çok sert” (DS: 1565b).

Kül Tigin yazıtı, **Mo.:** Moğolca, **TarS:** Tarama Sözlüğü (bk. TDK, 1996), **Tat.:** Tatar Türkçesi, **TDK:** Türk Dil Kurumu, **TS:** Türkçe Sözlük (bk. TDK, 2011), **TT:** Türkiye Türkçesi, **TTT:** Tarihi Türkiye Türkçesi, **Tuv.:** Tuva Türkçesi, **YUyg.:** Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- AKYALÇIN, Necmi (2007). *Türkçe İkilemeler Sözlüğü-Tanıklı*. Ankara: Anı.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- ARIKOĞLU, Ekrem; KUULAR, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYVA, Aziz (2003). "Mehmet Ali Köyü (Güneysınır/ Konya) Ağzında Kullanılan Fiillere Ekler". *TDAY-Belleten*, 2003/2: 39-56.
- AZILI, Kenan (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- BALKANOĞLU (YAZIKSIZ, Necip Asım) (1902). "Dialect turc de Kilis". *Keleti Szemle*, 1902 (4): 261-272.
- BÜKE, Himmet (2020). "Denizli Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkıları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50: 131-148.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1995). *Doğu illerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DİNÇ, Ahmet (2014). *Türkçenin Kayıp Kelimeleri*. İstanbul: Litera.
- DURMUŞ, İsmail (2004). "Merkezzâde Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 29, 206-207.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- EREN, Hasan (2010). *Sırça Köşkte*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERTEKİNOĞLU, Servet (2017). *Ahlat Ağzı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GABAIN, Annemarie Von. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları III (Bibliyografya, Sözlük ve Dizinler)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÖSTERİR, İbrahim (2022). *Çorum Yöresi Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.
- HAMILTON, J. Russel (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çeviren: Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HUYUGÜZEL, Ömer Faruk (1986). "Halit Ziya'nın Hizmet'te Bir Sözlük Hazırlama Girişimi". *Türk Dili*, 411: 235-241.
- KOBYA, Murat (2024). *"el-Bâbüsü'l-Vasût" el-Kâmüsü'l-Muhit'in İlk Türkçe Tercümesi*. İzmir: Duvar.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Güney-Batı Anadolu Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- [KOŞAY] Hamit Zübeyr; [İŞİTMAN] İshak Refet (1932). *Anadilden Derlemeler-I*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.
- LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LI, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*. İstanbul: Kebikeç.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (2016). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Astana: Gılım Baspası.
- NECİP, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖNER, Mustafa (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- PEHLİVAN, Gülcihan (2020). "İzmir'in Bayındır İlçesi Ağzından Derleme ve Deyimler Sözlüğü'ne Katkıları". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18: 377-394.

- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SEVORTYAN, E. V. (1980) *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov: Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi Na Bukvi "V, G, D"*. Moskva: Nauka.
- TATARINTSEV, B. İ. (2002) *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, Tom II, D, Yo, İ, Y*. Novosibirsk.
- TDK (1963-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (1996). *Tarama Sözlüğü I-VI*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Feridun; CANTÜRK, Samet (2018). *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü*. İstanbul: Arı Sanat.
- TEKİN, Talat (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UYGUÇ, Arif A. (2006). *Aydın Ağzı ve Sözlüğü*. Aydın: Kolalı Matbaası.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÜNLÜ, Suat (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- WILKENS, Jeans (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YUDAHIN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I-II* (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu.